

Od mýtu k logu: cesta zarúbaná?

Ladislav Kováč

Koncom septembra 2005 zorganizoval bratislavský Výberový vzdelávací spolok diskusiu k trom publicistickým textom Rudolfa Chmela. Chmel sa inšpiroval úspešnou knihou „Mýty naše slovenské“, ktorú zostavili Eduard Krekovič, Elena Mannová a Eva Krekovičová a na ktorej sa podieľalo 20 autorov. Bystré zamyslenie nad knihou už uverejnila v K & S 6/05 Monika Vrzgulová. Ako ona, aj Chmel sa vrátil k niektorým štandardným mýtom, o tisícročnom útlaku, o plebejskosti, o národných hrdinoch Jánošíkovi, Hlinkovi, Dubčekovi. Uzavrel, že národné mýty „sú súčasťou, vari skôr časťou našej identity, ale preto ich nemusíme ešte oslavovať. Skôr kriticky reflektovať. Aby sme vedeli, akí sme...“

Potrebuje mýty?

Diskusia bola bohatá a podnetná. Hneď prvý diskutujúci, kultúrny antropológ Martin Kanovský polemizoval s Chmelovým názorom, že mýty sú „bludy, nepravdy, sebaklamy“: mýty majú poznávací aspekt, aj keď sú zjednodušenými výkladmi dejinných udalostí. Podľa sociologičky Adely Kvasničkovej pripisovať mýtom iba poznávaciu funkciu je nesprávne: mýtus je nabitý emóciami a jeho hlavná funkcia je prebúdzat silné spoločné emócie. Historik Milan Zemko zdôraznil, že mýtus slúži spoločenstvu na odlíšenie „my“ a „oni“. Právnik a politik Ján Čarnogurský sa domnieva, že mýtus je nástrojom mobilizácie a sebaobraný spoločenstva: mýtus je niečím pozitívnym a pre kolektív potrebným. Filozof Egon Gál oponoval: vieme, aké následky mala mobilizácia nemeckého národa lživým mýtom rasizmu. Na neho nadviazal fyzik a bývalý diplomat Štefan Markuš: mýtus je odsúdeniahodný a nebezpečný, ak je jednotlivcami či kolektívom považovaný za pravdivý. Demonštroval to na príklade maďarského mýtu, podľa ktorého prvý maďarský kráľ Árpád sa narodil z matky, ktorú oplodnil bájnny vták Turul. I ďalší diskutujúci sa odlišovali v názoroch na to, čo možno považovať za mýtus. Preto sa potom nezhodli ani v posudzovaní toho, či mýty majú pozitívnu funkciu, alebo či sa treba usilovať o všeobecnú „demýtizáciu“.

Dva poučné závery možno vyvodit' zo zaujímavého stretnutia. Hneď prvý diskutujúci sa dotkol problému definície pojmu, ktorému bola venovaná diskusia. To prinútilo aj každého z ďalších, aby povedal, čo má pod slovom „mýtus“ na mysli. Tým sa polemika stala zrozumiteľnou a racionálnou. Nebolo potom ťažké postrehnúť, že hlavnou príčinou nesúhlasu a kontroverzií bol rozdiel v samotnom chápaní pojmu. To asi vôbec býva najobvyklejšia príčina nezhôd v podobných diskusiách. Ibaže inokedy sa táto príčina dá ťažšie odhaliť, ak každý tvrdí niečo iné a možno ani sám sebe by nevedel vysvetliť, o čom hovorí. Pojmová rozmazanosť, nejasnosť významov používaných slov, metafory, metonymie sú vo veľkej miere podstatou pôsobivosti poézie i umeleckých esejí; robia zo spoločenských konverzácií duchaplné kratochvile; sú technikou vzrušovania pri dvorení a erotických hrách. A samozrejme sú jedným z hlavných nástrojov úspešnosti v politike. Intelektuáli však – ak pod nimi rozumieme vzdelaných ľudí, ktorí vo verejnom diskurze usilujú o čo najvernejší popis skutočnosti – by mali postupovať ináč. Intelektuál by si najprv mal sám pre seba vyjasniť používané pojmy. Diskusie by mali začínať definíciou pojmu, ktorým je vyjadrený predmet diskusie. Aby všetci diskutujúci zistili, či sa na definícii zhodujú. Ak nie, mal by každý zahájiť svoj vstup predložením vlastnej definície. Diskusie by tým síce stratili na

emocionálnom napätí a poslucháčov či divákov by obrali o kus zábavy, stali by sa ale vecnými a zmysluplnými. Takými, akou bola táto diskusia k Chmelovi.

Škoda že v diskusii nezaznelo upozornenie, že pre pochopenie povahy a funkcie mýtov treba brať do úvahy to, čo o podstate človeka a spoločnosti zistili prírodné vedy. Odpovedá to stavu, aký naďalej typizuje duchovný život spoločnosti. Nielen na Slovensku, ale všade vo svete (hádam angloamerická „tretia kultúra“, o ktorej písal v K & S 11/04 Ľubomír Tomáška, je náznakom zmeny): umelci, filozofi, pracovníci kultúrnych (tj. humanitných alebo sociálnych) vied, nehovoriac už o všeobecnom publiku, poväčšine nesledujú rýchly a impozantný pokrok prírodných vied. Pritom ale prírodné vedy prinášajú nové poznanie aj v tých oblastiach, čo bývali výlučnou doménou filozofie a kultúrnych vied. Toto vedie k druhému poučeniu z tejto diskusie: Darwinova teória evolúcie – teraz v podobe univerzálneho darwinizmu, platného rovnako v biológii ako v sociológii či ekonómii –, evolučný pôvod človeka, biologické korene inštitúcií modernej spoločnosti, by sa mali stať konštitutívnymi elementmi kurikul od základných po vysoké školy. A všetci tvoriví pracovníci by mali systematicky sledovať najvýznamnejšie nové prírodovedecké objavy a integrovať ich do svojej vlastnej vednej alebo umeleckej disciplíny.

Homo mythophilus

Videný optikou súčasnej biológie je človek živočích, ktorého státisíce rokov prebiehajúca evolúcia prirodzeným výberom biologicky vybavila pre život v malých sociálnych skupinách kdesi v africkej savane – pár posledných tisícročí rozvoja civilizácie na tejto výbave skoro nič nezmenilo. Z poznatkov súčasnej vedy sa dá odvodiť, že svojou biologickou povahou je človek tvorom bojazlivým, vystrašeným; potrebuje bezpečie a istotu. Je sociálnym živočíchom – ba hypersociálnym, možno sociálnejším než sú mravce či včely. Pritom ale uspôsobeným pre život v skupinách: od nepamäti sa ľudia delia na „my“ a „oni“. Je hyperemocionálny: zo všetkých živočíchov je najcitlivejší k bolesti a najviac poháňaný túžbou po slasti. A čo je podstatné pre úvahy o mýtoch, odlišný je od všetkých iných živočíchov v tom, že je mýtofil – potrebuje, hľadá, vymýšľa mýty a nachádza v nich uspokojenie a zmysel. V citlivých fázach vývinu individua vpečatujú sa doň mýty temer nevymazateľne.

Slovo mýtus má veľa definícií. Nielen v diskusiách, akou bola táto, ale aj podľa náučných či výkladových slovníkov. Obvykle sa pod ním rozumie príbeh o minulosti, rozprávajúci o niečom, čo sa možno aj udialo, ale asi častejšie je vymyslený. Pre výklad biológie mýtofilie je ale vhodnejšie chápať mýty ináč: ako súbor interpretácií sveta, ktoré vo svojom celku predstavujú totálne, všeobsahujúce vysvetlenia. Všetko je prehľadné, jasné, konzistentné. A to aj vtedy, keď je vysvetľované cez tajomstvo, ba aj cez nepochopiteľnosť. Ľudská psychika je tak skonštruovaná, že neznáša poznávací zmätok, potrebuje orientáciu a harmóniu – potreba totálneho vysvetlenia sveta je možno tak silná ako potreba potravy a sexu. Z tejto potreby vznikajú umelecké diela, z nej sa zrodila veda. Takto, mýtami, si dávny človek vysvetľoval prírodný svet – bol plný duchov a bohov. Mýtami si vykladal aj sociálny život. Tomu je tak dodnes: každý človek má úplné vysvetlenie správania svojej manželky či manžela, spolupracovníkov, politikov. Čím iným môžu byť tieto vysvetlenia, pri našich obmedzených znalostiach a pri komplikovanosti ľudskej psychiky a sociálnej dynamiky, než mýtami?! Bolo by ilúziou očakávať, že nám mýty nahradí veda. Veda, práve preto že rezignovala na totálny výklad sveta, vie zatiaľ pramálo: nedajme sa mýliť triumfami techniky. Mýtus mal a má ešte inú, nemenej dôležitú funkciu: je špecifickou značkou a zároveň spojovacím tmelom skupiny. Dnes už nie vonkajšie znaky, svojské nástroje, totem ako zjednocujúci symbol, či osobité oblečenie spájajú jedincov do jednej skupiny; dnes je to na prvom mieste spoločný mýtus. A nadovšetko, psychickými a neuronálnymi

mechanizmami, ktoré zatiaľ málo poznáme, mýtus má schopnosť napevno motivovať jednotlivých členov skupiny k činom, ktoré slúžia celej skupine. Samovražedné atentáty islamských fanatikov sú toho presvedčivým dokladom.

Treba nám mýty, a ak, nuž načo? Tak postavil otázku jeden z diskutujúcich. Na to možno odpovedať, že mýty potrebujeme, pretože táto potreba bola evolúciou vyselektovaná. Preživali tí jedinci a tie skupiny, ktoré mali silné, životodárne mýty. Tí, čo takéto mýty nemali, vyhynuli. A my sme potomci tých, čo ich mali a preto prežili.

Aj inštitúcia národa povstala z mýtov. V Európe 18. a 19. storočia z dvoch mýtov rozdielnych. Z herderovských koreňov vyrástlo chápanie národa ako jednoty krvi, územia a jazyka, z rousseauovských ako politickej jednoty, štátneho občianstva. Cisára Jozefa II. inšpirovala francúzska predstava národa: z nej vychádzalo aj jeho úsilie o spoločný štátny jazyk. Nemohol tušiť, aký zmätok tým spôsobí a aká smršť sa v multietnickej a mnohojazykovej stredoeurópskej monarchii spustí. V tejto zmätočnej dobe vyslovil v 20. rokoch 19. storočia Jozef Šafárik ako prvý myšlienku o tisícročnej porobe slovenského národa, dočítame sa v knihe o slovenských mýtoch v príspevku Andreja Findora. Šafárikov mýtus, píše Findor, viedol „k vyvlastneniu slovenských dejín o storočia strávené v uhorskom štáte“. K dispozícii bol aj starší alternatívny mýtus Samuela Timona či Jána Baltazára Magina o spoločnom podiele Slovákov na založení a budovaní uhorského štátu. Ale neujal sa. Toto prijatie Šafárikovho mýtu je štartovacím bodom všetkého toho, čo v slovenskej národnej mytológii prežíva dodnes: mýtov zbojníctva, plebejskosti, pasívneho pretrvávania ako cnosti hodnej obdivu. K čomu inému mohli takéto mýty priviesť, než ku kolektívnemu komplexu menejcennosti, ako-tak vyvažovanému – akože ináč – paranojou?

Laboratórium Slovensko

Čo teda so slovenskými národnými mýtami? Neboli nosné, v tom treba s Chmelom, s autormi knihy i s Monikou Vrzgulovou súhlasiť. Neboli to ony, čo zachránili národ pred vyhynutím. Nepripeli k vytvoreniu slovenského štátu, ani Tisom, ani Mečiarom. Že sa slovenský jazyk udržal a že Slováci dnes zdieľajú s maďarskou národnou menšinou, s dožívajúcimi kultúrnymi Čechoslovákmi a s národne nesformovaným rómskym etnikom čosi, čo považujú za vlastný štát, je výsledkom dejinných náhod. Stalo sa tak nie vďaka, ale napriek týmto mýtom. Kto ich spochybňuje alebo rúca, na tom, čo sa prihodilo, nič nemení.

Môže si ale spoločenstvo udržať svoju identitu bez mýtov? Alebo s mýtami, na ktoré viac jeho členovia neveria? Zrejme nie. Z tohto hľadiska je pre biológov Slovensko príhodným sociálnym laboratóriom. Tradičné národné mýty oslabli – s tým však oslabuje aj solidarita spoločenstva: chýbajú hodnoty, ktoré by spojovali k práci „na roli národa dedičnej“. Mladým ľuďom, pre ktorých slovenčina prestáva byť jediným jazykom komunikácie i živobytia, môže už aj len diskusia, o ktorej je v tomto texte reč, pripadať anachronickou a nudnou. Laboratórne otázky: bude sa táto mladá vracať zo sveta domov? Ak vzdelanci budú odchádzať, nestane sa Slovensko iba montážnou halou pre nadnárodné spoločnosti? Prechodnou, kým svoju výrobu nepresunú ďalej na východ, za ešte lacnejšou pracovnou silou a ešte priaznivejšími daňovými zvýhodneniami? Nie je pozoruhodná „priechodnosť“ tvrdých ekonomických reforiem, správanie populácie označené Vladimírom Krivým ako „behaviorálny pokoj“, vysvetliteľné mentalitou, vypracovanou v minulosti práve cez mýtus plebejskosti, so stereotypom poddanskej poslušnosti voči pánom a s bezmocným hundraním, nesprevádzaným nijakou akciou?

Tento text je popisom stavu a pýtaním sa. Nepokúša sa o hodnotenie. Nie je návodom na použitie. Národ, ktorý by nemal za sebou hrdinské činy, symbolizované veľikánmi, a nijaké motívy k takýmto činom v budúcnosti, by mohol mať vo svete, čo sa globalizuje, výhodu. Ohybný, prispôsobivý, mohol by byť pionierom integračných snáh. Aj by sa bez ťažkostí

dokázal rozplynúť vo väčšom ekonomickom a kultúrnom celku. Prečo by práve naše územie nemohlo byť jedným z kryštalizačných jadier budúceho európskeho národa? Je ale tiež predstaviteľné, že by si slovenský národ vytvoril nové, životodárnejšie mýty. Raz som už napísal: Ak vzniknú, nezrodia sa zo špekulácií, z cielených „národno-štátnych reflexií“, ale vynoria sa spontánne z dynamiky konkrétneho, bohatého a mnohostranného duchovného života Slovenska.

...Ak taký bude.

Laboratórium svet

Nezoslabli len tradičné mýty národné, ale aj náboženské. Veriaci či ateisti, nábožensky vlašni či fanatici, sú v praktickom konaní k nerozoznaniu. Svedčia o tom dejiny. U nás, presvedčivo, aj súčasnosť. To však nedokazuje, že by všeobecne platné mravné zásady, rešpekt a úcta k právu, kritériá dobra a zla, boli pre spoločnosť bez významu. Svoje počiatky majú v pôvodných náboženských predstavách (pravda, povedľa tých konštánt, čo do nás zabudovala biologická evolúcia). Strata sily a presvedčivosti stáročných doktrín labilizuje ako morálku, tak právo. Znamená to vari, že oslabením doterajších národných a náboženských mýtov sa spoločnosť „demýtizujú“? Nezdá sa. To len staré mýty, ktoré plnili človeka strachom pred vyššou mocou a ktoré si vynucovali poslušnosť, vernosť a službu, sú nahrádzané inými mýtami. Niektoré z nich sa oháňajú vedou – majú však od nej ďaleko. Možno si predstaviť absurdnejšie protibiologické mýty, ako sú tie dva, čo v postkomunistických krajinách zdarne prekvitajú? Mýtus paraliberalizmu: jedinec slúži spoločnosti najlepšie tým, ak upriamene a bez ohľadu na iných sleduje svoje vlastné záujmy. Mýtus cynizmu: ľudia sú číri sebeci, čo vedome klamú iných vo svojom vlastnom záujme, niet transcendentných ideálov, niet sebahpresahujúcich hodnôt, na nič veriť sa neoplatí. Aj popieranie mýtov je mýtus: z kruhu, do ktorého nás vmontovala biologická a po nej kultúrna evolúcia, sa nedá vystúpiť. Celá civilizácia vyrástla z mýtov, a iba z malej časti z vedy. Mýty ležia v základoch jej inštitúcií, ony zaisťujú jej stabilitu. Mýtus paraliberalizmu alebo cynizmu sú mýtami, ktoré tieto pôvodné základy podmieľajú a pritom ich nedokážu nahradiť inými. Demoralizujú a demobilizujú. Zvnútra oslabujú civilizáciu, ktorá je pritom ohrozená zvonku inými, agresívnejšími a vitálnejšími mýtami: tými, čo úspešne pretrvávajú v krajinách a kultúrach s nižšou civilizačnou úrovňou. Už nejde iba o Slovensko. Jedenásteho septembra 2001 sa svet zmenil na laboratórium, v ktorom sa preverujú teórie o význame a role mýtov celosvetovo.

Niet jednoduchých receptov, ako toto zoslabenie a vratkosť civilizácie zreparovať. Prvým poslaním intelektuálov je však situáciu triezvo vidieť a popisovať. Pri dnešnom stave poznania dokážeme iba konštatovať, že človek, hľadajúci konzistenciu, je sám tvorom náramne nekonzistentným. Od harmónie, po ktorej mu duša piští, má ďaleko. To preto, že evolúcia, biologická i kultúrna, ho zmajstrovali z početných modulov, čo k sebe nepasujú. Prežíva však, fyzicky i psychicky, len dovtedy, kým ony všetky držia pohromade. To isté platí o spoločnosti. Hádam preto sa cesta európskeho racionalizmu od mýtu k logu, zahájená pred viac ako dvomi tisícročiami, nevydarila. Aspoň nie podľa predstáv tých, čo na ňu prví nastúpili. Ako by Mýtus a Rozum, oheň a voda ľudského údely, nešli od seba oddeliť? Začiatok nového milénia je možno aj začiatkom novej cesty. Alebo aspoň začiatkom jej nového hľadania.

...Alebo, ak takej cesty niet, začiatkom konca.